

СОЦІАЛЬНА ДЕЗАДАПТАЦІЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПОРУШЕННЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Сіленко Алла Олексіївна

доктор політичних наук, професор,
професор кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки
Одеського національного економічного університету
ORCID ID: 0000-0001-9420-0019

Мазуренко Людмила Іванівна

кандидат політичних наук,
здобувачка вищої освіти
Одеського національного економічного університету
ORCID ID: 0000-0003-3189-8215

У статті здійснено теоретичний аналіз феномену соціальної дезадаптації особистості в контексті порушення процесу соціально-психологічної адаптації. Розкрито сутність соціальної дезадаптації як складного інтегративного утворення, що відображає дисфункцію взаємодії індивіда із соціальним середовищем та супроводжується зниженням ефективності його соціального функціонування. Визначено, що соціальна дезадаптація проявляється у порушенні процесу реалізації соціальних ролей, деформації механізмів саморегуляції, зниженні рівня соціальної активності та ускладненні інтеграції особистості у систему соціальних відносин.

Обґрунтовано, що виникнення соціальної дезадаптації зумовлюється комплексною взаємодією індивідуально-психологічних та соціально-психологічних чинників, серед яких провідне значення мають рівень адаптаційного потенціалу, особливості емоційно-вольової регуляції, стресостійкість, адекватність самооцінки та сформованість комунікативних навичок. Показано, що порушення цих характеристик призводить до зниження здатності особистості до ефективного пристосування до умов соціального середовища та формування дезадаптивних моделей поведінки.

Проаналізовано основні прояви та типи соціальної дезадаптації, зокрема ситуативні, тимчасові та стійкі форми, які відрізняються рівнем глибини та стабільності порушень адаптаційних механізмів. Особливу увагу приділено взаємозв'язку соціальної дезадаптації та девіантної поведінки, яка розглядається як один із наслідків порушення процесів соціально-психологічної адаптації та індикатор зниження рівня соціальної інтегрованості особистості.

Доведено, що соціальна дезадаптація має системний характер і пов'язана з формуванням внутрішніх і зовнішніх конфліктів, зниженням соціальної ідентичності та ризиком маргіналізації. Підкреслено необхідність комплексного підходу до дослідження даного феномену, що поєднує теоретичний аналіз та емпіричні методи, спрямовані на виявлення детермінант дезадаптації та розробку ефективних психокорекційних стратегій.

Ключові слова: соціальна дезадаптація, соціально-психологічна адаптація, адаптаційний потенціал, девіантна поведінка, саморегуляція, соціальне функціонування, особистість, соціальна інтеграція.

Silenko A., Mazurenko L. SOCIAL DISADAPTATION IN THE CONTEXT OF VIOLATION OF THE PROCESS OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF THE PERSON

The article provides a theoretical analysis of the phenomenon of social maladaptation of the individual in the context of a violation of the process of socio-psychological adaptation. The essence of social maladaptation is revealed as a complex integrative formation that reflects the dysfunction of the interaction of the individual with the social environment and is accompanied by a decrease in the effectiveness of his social functioning. It is determined that social maladaptation manifests itself in a violation of the process of implementing social roles, deformation of self-regulation mechanisms, a decrease in the level of social activity and a complication of the integration of the individual into the system of social relations.

It is substantiated that the emergence of social maladaptation is due to the complex interaction of individual-psychological and socio-psychological factors, among which the level of adaptive potential, features of emotional-volitional regulation, stress resistance, adequacy of self-esteem and the formation of communicative skills are of leading importance. It is shown that the violation of these characteristics leads to a decrease in the ability of the individual to effectively adapt to the conditions of the social environment and the formation of maladaptive patterns of behavior.

The main manifestations and types of social maladaptation are analyzed, in particular situational, temporary and persistent forms, which differ in the level of depth and stability of violations of adaptation mechanisms. Particular

attention is paid to the relationship between social maladaptation and deviant behavior, which is considered one of the consequences of the violation of the processes of socio-psychological adaptation and an indicator of a decrease in the level of social integration of the individual.

It is proven that social maladaptation is systemic in nature and is associated with the formation of internal and external conflicts, a decrease in social identity and the risk of marginalization. The need for a comprehensive approach to the study of this phenomenon is emphasized, combining theoretical analysis and empirical methods aimed at identifying the determinants of maladaptation and developing effective psychocorrectional strategies.

Key words: *social maladjustment, socio-psychological adaptation, adaptive potential, deviant behavior, self-regulation, social functioning, personality, social integration.*

Вступ. Актуальність дослідження соціальної дезадаптації особистості в контексті порушення процесу соціально-психологічної адаптації зумовлена процесом сучасних суспільних трансформацій, які істотно змінюють умови функціонування індивіда та підвищують вимоги до його адаптаційного потенціалу. У сучасному соціумі проблема ефективної соціально-психологічної адаптації набуває не лише теоретичного, а й практичного значення, оскільки від рівня адаптованості особистості залежить її здатність до повноцінного соціального функціонування, реалізації життєвих стратегій та збереження психологічного благополуччя. Особливої актуальності набуває дослідження соціальної дезадаптації як інтегрального показника порушення взаємодії особистості із соціальним середовищем, що проявляється у зниженні ефективності соціального функціонування, труднощах реалізації соціальних ролей і деформації механізмів саморегуляції поведінки.

Мета статті – теоретико-методологічне обґрунтування феномену соціальної дезадаптації особистості як наслідку порушення процесу соціально-психологічної адаптації, а також виявлення її сутнісних характеристик, структурних компонентів, типів прояву та ключових індивідуально-психологічних і соціально-психологічних детермінант.

Методи статті. Використано комплекс взаємодоповнюючих теоретичних методів: аналіз, синтез, узагальнення та систематизацію наукових підходів до розуміння соціальної дезадаптації; порівняльний аналіз різних концепцій соціально-психологічної адаптації; метод теоретичного моделювання для визначення структури та механізмів формування дезадаптації; а також інтерпретаційний метод для виявлення взаємозв'язків між індивідуально-психологічними характеристиками особистості та проявами дезадаптивної поведінки.

Результати. Поняття соціальної дезадаптації особистості відображає порушення процесу взаємодії суб'єкта з навколишнім соціальним середовищем, що у нормі забезпечує підтримання динамічної рівноваги між внутрішніми потребами особистості та зовнішніми вимогами соціуму. Такий стан характеризується зниженням здатності індивіда ефективно функціонувати у системі соціальних відносин, адекватно реагувати на соціальні вимоги та реалізовувати власні потреби соціально прийнятними способами. Д. Кікбаєв визначає, що термін «соціальна дезадаптація» використовується для позначення порушення процесу взаємодії особистості з навколишнім соціальним середовищем, що проявляється у зниженні ефективності її соціального функціонування та труднощах у реалізації нормативно визначених соціальних ролей. Зовнішні прояви соціальної дезадаптації можуть бути зумовлені психологічними чинниками, зокрема порушенням механізмів саморегуляції, деформацією ціннісно-нормативної сфери та недостатнім рівнем сформованості адаптаційного потенціалу особистості, що обумовлює необхідність своєчасного виявлення і ранньої діагностики дезадаптивних змін [1].

Цей термін є відносно новим у психологічній і психіатричній науці та використовується для позначення різних форм порушення процесу соціальної адаптації особистості. Водночас його застосування залишається дискусійним і неоднозначним, що зумовлено складністю визначення меж між адаптивним і дезадаптивним функціонуванням особистості. Особливі труднощі виникають при визначенні співвідношення дезадаптації з категоріями «норма» і «патологія», оскільки у сучасній психологічній науці ці категорії не мають чітко визначених і універсальних критеріїв [2].

У цьому контексті соціальна дезадаптація розглядається не лише як клінічний або патологічний стан, а передусім як соціально-психологічний феномен, що відображає порушення процесу соціальної інтеграції особистості, зниження ефективності її взаємодії з соціальним середовищем і процесу регуляції поведінки відповідно до соціальних норм і вимог. І. Орленко вважає, що сутність поняття «соціальна дезадаптація» полягає у повній або частковій втраті особистістю здатності ефективно пристосовуватися до умов соціального середовища та змін у соціальних обставинах життєдіяльності, що супроводжується зниженням рівня її соціального функціонування та якості життя. Соціальна дезадаптація відображає порушення системи взаємозв'язків між особистістю і соціальним середовищем, унаслідок чого індивід втрачає можливість повноцінно реалізовувати свої соціальні ролі та функції відповідно до власного потенціалу і соціальних вимог [3, с. 22].

Такий стан характеризується невідповідністю між індивідуальними можливостями особистості, її ресурсами і потенціалом, з одного боку, та вимогами соціального середовища – з іншого,

що ускладнює процес її соціальної інтеграції. У результаті цього особистість виявляється неспроможною ефективно функціонувати у системі соціальних відносин, що проявляється у порушенні процесу соціальної адаптації та може виступати передумовою формування дезадаптивних і девіантних форм поведінки.

М. Галагузова визначає соціальну дезадаптацію як процес втрати особистістю або недостатньої сформованості соціально значущих якостей, необхідних для ефективного функціонування у соціальному середовищі, що ускладнює або унеможлиблює її успішне пристосування до соціальних умов. У цьому контексті дезадаптація виступає як результат порушення процесу соціалізації, що супроводжується деформацією механізмів соціальної взаємодії та нормативної регуляції поведінки [4, с. 9].

З позицій соціально-психологічного підходу І. Зверева розглядає соціальну дезадаптацію як стан особистості, за якого індивід виявляється неспроможним задовольняти власні потреби, реалізовувати свій особистісний потенціал і досягати самоствердження соціально прийнятними способами. Такий стан характеризується порушенням ефективної взаємодії особистості із соціальним середовищем, зниженням рівня її соціальної активності та труднощами у реалізації соціальних ролей [4, с. 9].

Процес соціальної адаптації особистості має певні результати, які можуть проявлятися у вигляді адаптованості або дезадаптованості. Адаптованість виступає як позитивний результат процесу адаптації, що характеризується здатністю особистості ефективно функціонувати у соціальному середовищі, дотримуватися соціальних норм і реалізовувати власні потреби соціально прийнятними способами. Натомість дезадаптованість є негативним результатом адаптаційного процесу і проявляється у порушенні соціальної взаємодії, зниженні ефективності соціального функціонування та труднощах інтеграції особистості у соціальне середовище. У цьому контексті соціальна дезадаптація може розглядатися як показник порушення процесу соціальної адаптації та недостатнього рівня сформованості адаптаційного потенціалу особистості [1, с. 9].

Дослідниця С. Андрійчук підкреслює що соціальна дезадаптація формується поступово і має тривалий характер розвитку, закладаючись ще на ранніх етапах онтогенезу, зокрема у дошкільному віці. Її виникнення та подальша динаміка зумовлюються комплексною взаємодією індивідуально-психологічних характеристик дитини та соціально-психологічних умов її розвитку. До індивідуально-психологічних чинників належать особливості функціонування нервової системи, рівень розвитку пізнавальних процесів, емоційно-вольова регуляція та сформованість механізмів поведінкового контролю. У той же час визначальну роль відіграють фактори найближчого соціального середовища, передусім характер взаємодії у сім'ї, особливості виховного впливу значущих дорослих, а також соціально-психологічний клімат освітнього середовища.

У старшому дошкільному віці соціальна дезадаптація проявляється передусім у порушенні процесу інтеріоризації соціальних норм і правил поведінки, що ускладнює ефективну інтеграцію дитини у систему міжособистісних відносин. Це проявляється у нездатності або недостатній здатності дитини засвоювати і дотримуватися соціальних норм, виконувати відповідні соціальні ролі, адекватно орієнтуватися у соціальних ситуаціях і обирати конструктивні стратегії поведінки. Характерними проявами є також недостатній рівень сформованості саморегуляції поведінки, труднощі у співвіднесенні власних можливостей із соціальними вимогами, а також порушення у сфері комунікативної взаємодії з однолітками і дорослими. Емоційними проявами соціальної дезадаптації у цьому віці можуть виступати підвищена тривожність, агресивність, емоційна нестабільність та труднощі у встановленні соціальних контактів.

У молодшому шкільному віці соціальна дезадаптація набуває більш вираженого характеру та проявляється у порушенні процесу соціальної інтеграції дитини у нове соціальне середовище. До її основних проявів належать підвищений рівень тривожності, агресивності, невпевненість у власних можливостях, зниження рівня самооцінки, емоційна нестабільність і схильність до негативних емоційних переживань. Важливим показником соціальної дезадаптації виступає також недостатній рівень розвитку комунікативних навичок, що ускладнює встановлення конструктивної взаємодії з однолітками і педагогами. Крім того, у дезадаптованих дітей спостерігається неадекватне уявлення про власні можливості, труднощі у прийнятті соціальних ролей і вимог навчальної діяльності, а також порушення адекватної самооцінки і ставлення до результатів власної діяльності [4, с. 9].

Таким чином, соціальна дезадаптація формується як результат порушення процесу соціалізації і проявляється у труднощах засвоєння соціальних норм, порушенні комунікативної взаємодії, зниженні ефективності соціального функціонування та недостатньому розвитку механізмів саморегуляції, що у подальшому може виступати передумовою формування девіантних форм поведінки.

Девіантна поведінка, виступаючи однією з форм соціальної дезадаптації особистості, відображає порушення процесу її повноцінної інтеграції у систему соціальних відносин і функціонування в межах нормативно регламентованого соціального простору. У цьому контексті девіантні форми поведінки свідчать про деформацію механізмів соціально-психологічної адаптації, що забезпечують узгодженість індивідуальної поведінки з вимогами та очікуваннями соціального середовища.

Як наслідок, особистість, яка реалізує свою поведінкову активність у девіантних формах, опиняється у стані поступового відчуження від соціальної групи, до якої вона раніше належала. Порушення нормативних форм взаємодії з соціальним середовищем призводить до зниження рівня соціальної інтегрованості, втрати попереднього соціального статусу та послаблення соціальних зв'язків, що забезпечували її включеність у соціальну структуру. У результаті цього формується стан соціальної дезадаптації, який характеризується переходом особистості у маргінальне становище, що супроводжується обмеженим засвоєнням соціальних норм, зниженням рівня соціальної ідентифікації та послабленням почуття належності до певної соціальної спільноти.

Прояви девіантної поведінки суттєво ускладнюють процес соціальної мобільності, оскільки порушення нормативної поведінки супроводжується формуванням негативної соціальної репутації, зниженням рівня соціальної довіри та обмеженням доступу до соціально значущих ресурсів. Оскільки соціальний статус особистості визначається не лише економічними показниками, але й рівнем освіти, професійною реалізацією, соціальним престижем та ступенем соціального визнання, девіантна поведінка виступає фактором, що обмежує можливості особистості щодо реалізації власного соціального потенціалу. Соціальна стигматизація, яка супроводжує девіантні прояви, створює бар'єри для використання механізмів соціальної мобільності та перешкоджає ефективному включенню індивіда у систему соціальних відносин.

У цьому контексті девіантна поведінка виступає не лише як індивідуальний поведінковий феномен, але і як індикатор порушення процесу соціальної адаптації, що супроводжується зниженням рівня соціального функціонування та підвищенням ризику маргіналізації особистості. Маргіналізація, у свою чергу, проявляється у втраті стійких соціальних зв'язків, послабленні соціальної ідентичності та зниженні рівня участі у соціальному житті, що поглиблює процес соціальної дезадаптації.

У сучасній психологічній науці сформувалося кілька підходів до аналізу девіантної поведінки та її взаємозв'язку з процесом соціально-психологічної адаптації особистості. Один із таких підходів ґрунтується на розумінні соціально-психологічної дезадаптації як порушення механізмів психічного пристосування, що виникає в умовах гострого або тривалого емоційного напруження. У таких ситуаціях емоційний стрес виступає дестабілізуючим фактором, який порушує ефективність адаптаційних процесів і активізує систему психологічного захисту та компенсаторних реакцій.

Ці компенсаторні механізми спрямовані на зниження внутрішнього психічного напруження та відновлення відносної рівноваги, однак за несприятливих умов вони можуть набувати дезадаптивного характеру і проявлятися у формі девіантної поведінки. Таким чином, девіантна поведінка розглядається як один із можливих наслідків порушення адаптаційних механізмів особистості, що виникає у відповідь на психотравмуючі впливи та труднощі ефективної соціально-психологічної адаптації [5].

Як бачимо, індивідуальні фактори соціально-психологічної дезадаптації пов'язані насамперед із рівнем розвитку особистісних ресурсів, що забезпечують інтеграцію поведінки, ефективну саморегуляцію та адекватну оцінку соціальної ситуації. Недостатність або дисгармонійність цих ресурсів зумовлює зниження адаптаційного потенціалу особистості, порушення її соціального функціонування та підвищує ймовірність формування дезадаптивних форм поведінки.

Дезадаптація особистості диференціюється за ступенем вираженості та стабільності порушень адаптаційних механізмів. Виокремлюють щонайменше три основні різновиди дезадаптованості.

Перший тип – стійка ситуативна дезадаптованість, яка виявляється у неспроможності суб'єкта віднайти ефективні способи пристосування до конкретних соціальних умов, попри наявність спроб такої адаптації. Йдеться про ситуації, коли індивід у певних соціальних контекстах (наприклад, у межах малої групи) демонструє неефективні стратегії взаємодії, що дозволяє кваліфікувати цей стан як варіант неефективної адаптації.

Другий тип – тимчасова дезадаптованість, яка має нестійкий характер і може бути подолана за рахунок залучення адекватних адаптивних ресурсів, як соціальних, так і внутрішньо-психічних. У цьому випадку порушення соціально-психологічної рівноваги не набуває фіксованої форми, а коригується завдяки перебудові поведінкових стратегій і механізмів саморегуляції.

Третій тип – загальна стійка дезадаптованість, що характеризується хронічним станом фрустрованості та супроводжується активацією неадекватних або патологізованих захисних механізмів. У цьому випадку дезадаптація набуває системного характеру, пронизує різні сфери життєдіяльності та зумовлює глибоке порушення соціального функціонування.

Серед проявів психічної дезадаптації особливе місце посідає так звана неефективна дезадаптація, яка виявляється у формуванні невротичних реакцій, психопатичних тенденцій, загостренні акценту йованих рис особистості або інших психопатологічних станів. Такі прояви свідчать про порушення механізмів психологічної регуляції та зниження адаптаційного потенціалу [6, с. 169–170].

Результатом тривалого порушення соціально-психологічної адаптації виступає стан дезадаптованості особистості як інтегральна характеристика її функціонування. У структурі дезадаптованої

поведінки провідну роль відіграє конфлікт, як внутрішній, так і зовнішній. Під його впливом поступово формується неадекватне реагування на вимоги середовища, що проявляється у різних формах відхилень поведінки як реакції на систематично діючі або суб'єктивно непереборні чинники.

Початковим етапом цього процесу нерідко виступає стан дезорієнтації: індивід не володіє адекватними способами розв'язання ситуації, не здатний виконати висунуті вимоги й реагує або уникненням, або імпульсивними, випадковими діями. Якщо подібні епізоди дестабілізації повторюються, формується стійкий внутрішній (незадоволеність собою, своїм становищем) та зовнішній (негативне ставлення до соціального оточення) конфлікт, який призводить до хронічного психологічного дискомфорту і закріплення дезадаптованих форм поведінки [6, с. 169–170].

З вищесказаного зрозуміло, що соціальна дезадаптація особистості виникає внаслідок порушення ефективної взаємодії індивіда із соціальним середовищем і супроводжується зниженням рівня його соціального функціонування, труднощами соціальної інтеграції та порушенням нормативної регуляції поведінки. У структурі причин соціальної дезадаптації особливе місце займають індивідуально-психологічні фактори, які визначають адаптаційний потенціал особистості, специфіку її психічної регуляції та здатність до ефективного функціонування у системі соціальних відносин.

Індивідуально-психологічні фактори соціальної дезадаптації охоплюють сукупність психофізіологічних і особистісних характеристик, які визначають динамічні та регулятивні аспекти поведінки. До таких характеристик належать рівень нервово-психічної стійкості, емоційна реактивність, імпульсивність, здатність до самоконтролю, саморегуляції та стресостійкості. Зазначені властивості визначають характер реагування особистості на соціальні вимоги, її здатність адаптуватися до змін соціального середовища та ефективно долати складні життєві ситуації [22, с. 52].

Індивідуально-психологічні фактори соціально-психологічної дезадаптації особистості безпосередньо пов'язані з рівнем розвитку її адаптаційних ресурсів та здатністю до побудови інтегрованої поведінки. Особистісні ресурси можна розглядати як систему внутрішніх якостей і психологічних можливостей, що забезпечують досягнення значущих життєвих цілей, ефективну саморегуляцію та збереження продуктивності діяльності в умовах зовнішніх вимог. Вони становлять внутрішній потенціал особистості, який визначає її здатність підтримувати збалансовану взаємодію із соціальним середовищем [7, с. 95].

Рівень сформованості цих ресурсів прямо впливає на успішність соціально-психологічної адаптації. Чим вищою є здатність особистості до інтеграції власної поведінки, узгодження мотивів, цілей і соціальних вимог, тим більш стабільним є її функціонування в системі соціальних відносин. Натомість недостатній розвиток інтегративних механізмів призводить до фрагментарності поведінки, зниження самоконтролю та труднощів у підтриманні нормативної взаємодії з оточенням, що підвищує ризик дезадаптації.

Про те, що у стані соціальної дезорганізації особливого значення набувають індивідуально-психологічні характеристики особистості, які визначають специфіку її поведінкового реагування, підкреслював Т. Шибутані. Він зазначав, що зовні подібні поведінкові акти можуть мати принципово різний психологічний зміст залежно від особистісних особливостей суб'єкта, його мотивації, рівня самосвідомості та здатності до інтерпретації соціальної ситуації. Це свідчить про те, що індивідуально-психологічні фактори відіграють визначальну роль у формуванні дезадаптивних форм поведінки, оскільки саме вони опосередковують вплив соціального середовища і визначають характер адаптації або дезадаптації особистості [3, с. 45].

Важливу роль у формуванні соціальної дезадаптації відіграють також особливості психічної організації особистості, які можуть виступати як фактор підвищеної вразливості до несприятливих соціально-психологічних впливів. При цьому психічні особливості не зумовлюють поведінку автономно, а лише визначають специфіку реагування особистості на соціальні фактори. На відміну від психічних захворювань, які можуть безпосередньо визначати поведінкові прояви незалежно від соціального контексту, психічні аномалії не виключають впливу соціального середовища, а лише модифікують характер адаптаційних реакцій особистості. Це свідчить про те, що індивідуально-психологічні характеристики виступають як передумова, що визначає рівень адаптаційного потенціалу особистості та її здатність до ефективного соціальної інтеграції [8, с. 52].

Психофізіологічні характеристики особистості, зокрема властивості темпераменту визначають динамічні параметри психічної діяльності. Темперамент як вроджена психофізіологічна характеристика зумовлює рівень емоційної збудливості, швидкість психічних реакцій, інтенсивність емоційного реагування та здатність до поведінкової регуляції. Особи з підвищеною емоційною реактивністю, імпульсивністю та недостатньо сформованими механізмами самоконтролю можуть відчувати значні труднощі у процесі соціальної адаптації, що проявляється у неадекватних поведінкових реакціях, порушенні соціальної взаємодії та зниженні ефективності соціального функціонування.

Таким чином, рівень розвитку механізмів психічної регуляції поведінки, які забезпечують узгодженість індивідуальної активності із соціальними нормами та вимогами, набуває суттєвого значення.

Недостатній розвиток механізмів саморегуляції, низький рівень стресостійкості, підвищена тривожність, емоційна нестабільність і труднощі у контролі поведінки можуть зумовлювати формування дезадаптивних форм реагування. У таких умовах особистість виявляється менш здатною до ефективного функціонування у соціальному середовищі, що підвищує ризик розвитку соціальної дезадаптації.

Цей тезис підтримує І. Орленко, яка також вважає, що низький рівень адаптованості особистості значною мірою зумовлюється індивідуально-психологічними особливостями, які визначають її здатність ефективно взаємодіяти із соціальним середовищем, адекватно оцінювати соціальні ситуації та регулювати власну поведінку. Недостатній розвиток адаптаційного потенціалу, саморегуляції, знижена стресостійкість, емоційна нестабільність і неадекватність самооцінки можуть призводити до формування стану соціальної дезадаптації. У таких умовах особистість переживає внутрішній психологічний дискомфорт, що супроводжується зростанням незадоволеності власним соціальним становищем, зниженням рівня довіри до соціальних інститутів і посиленням відчуття соціальної невизначеності [3, с. 45].

Порушення індивідуально-психологічних механізмів адаптації може призводити до формування девіантної поведінки як однієї з форм прояву соціальної дезадаптації. Девіантна поведінка у цьому контексті виступає як результат неузгодженості між індивідуально-психологічними особливостями особистості та вимогами соціального середовища, що відображає порушення процесу її соціальної інтеграції та нормативної регуляції поведінки. Водночас девіантна поведінка формується у результаті взаємодії індивідуально-психологічних передумов та соціально-психологічних умов, при цьому вирішальне значення має ефективність процесу соціальної адаптації особистості.

Тобто, збій у функціонуванні індивідуально-психологічних механізмів адаптації обмежує здатність особистості ефективно інтегруватися у систему соціальних відносин, що може призводити до формування дезадаптивних моделей поведінки. У цьому контексті девіантна поведінка виступає як один із можливих наслідків соціально-психологічної дезадаптації, що відображає порушення узгодженості між індивідуально-психологічними можливостями особистості та вимогами соціального середовища.

Що стосується адаптаційних можливостей, то вони також значною мірою зумовлені індивідуально-психологічними характеристиками особистості. До них належать нервово-психічна стійкість, рівень розвитку саморегуляції, адекватність самооцінки, здатність до усвідомлення власних можливостей та обмежень, а також досвід соціальної взаємодії. Нервово-психічна стійкість визначає толерантність до напруження та здатність зберігати ефективність діяльності під впливом психогенних чинників. Недостатній рівень цієї якості супроводжується підвищеною емоційною лабільністю, імпульсивністю та труднощами контролю поведінки, що ускладнює соціальну адаптацію.

Важливим індивідуальним чинником виступає самооцінка, яка є ядром системи саморегуляції. Її адекватність визначає ступінь реалістичності сприйняття умов діяльності та власних можливостей. Занижена або завищена самооцінка може спричинити неузгодженість між рівнем домагань і реальними ресурсами, що породжує внутрішню напруженість, конфліктність і порушення соціальної взаємодії.

Не менш значущими є відчуття соціальної підтримки та сформованість комунікативного досвіду. Усвідомлення власної значущості для оточення сприяє стабільності поведінки та підвищує рівень адаптованості. Натомість дефіцит позитивного соціального досвіду, підвищена конфліктність, труднощі у встановленні та підтриманні міжособистісних контактів знижують адаптаційний потенціал особистості й можуть виступати чинниками соціально-психологічної дезадаптації [7, с. 95].

Таким чином, індивідуально-психологічні фактори виступають важливим чинником соціальної адаптації особистості, визначаючи її адаптаційний потенціал, здатність до саморегуляції та ефективної взаємодії із соціальним середовищем. Порушення цих механізмів може призводити до розвитку соціальної дезадаптації, що проявляється у труднощах соціальної інтеграції, зниженні рівня соціального функціонування та формуванні девіантних форм поведінки як прояву порушення адаптаційних процесів особистості.

Висновки. Вищевикладене дозволяє констатувати, що соціальна дезадаптація відображає порушення процесу інтеграції особистості у систему соціальних відносин та зниження ефективності її функціонування у соціальному середовищі. Встановлено, що сутність соціальної дезадаптації полягає у дисгармонії між індивідуально-психологічними ресурсами особистості та вимогами соціуму, що зумовлює труднощі у реалізації соціальних ролей, порушення нормативної регуляції поведінки та зниження рівня соціальної активності.

Доведено, що соціальна дезадаптація формується як результат порушення процесу соціалізації та функціонування адаптаційних механізмів особистості, при цьому її виникнення і розвиток зумовлюються комплексною взаємодією індивідуально-психологічних і соціально-психологічних чинників.

Встановлено, що соціальна дезадаптація має різні форми прояву та ступені вираженості від ситуативних і тимчасових порушень до стійких і системних форм, що охоплюють різні сфери життєдіяльності особистості.

Обґрунтовано, що девіантна поведінка виступає однією з форм прояву соціальної дезадаптації та водночас індикатором порушення механізмів соціально-психологічної адаптації. Вона відображає неузгодженість між індивідуально-психологічними можливостями особистості та соціальними вимогами, що призводить до відхилення від нормативно прийнятих моделей поведінки, зниження соціального статусу та обмеження можливостей соціальної мобільності.

Література:

1. Кікбаєв Д. С. Схильність до девіантної поведінки як передумова соціально-психологічної дезадаптації особистості. URL: <https://www.researchgate.net/publication/392233062>
2. Грись А. М., Голубнюк В. О. Психологічні чинники соціальної дезадаптації підлітків. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint>
3. Орленко І. М. Детермінанти соціальної дезадаптації особистості в сучасному українському суспільстві : автореф. ... дис. докт. філософ. Спец. 033 – Філософія. Одеса, 2021. 278 с.
4. Андрійчук С. В. Наступність у профілактиці соціальної дезадаптації старших дошкільників і молодших школярів : автореф. дис. ... к. пед. н. Спец. 13.00.05 – соціальна педагогіка. Київ, 2014. 26 с.
5. Максим О. В. Проблеми соціально дезадаптованої поведінки в соціальній та психологічній літературі. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/9722/1/стаття2015.pdf> [in Ukrainian].
6. Смук О. Т. Дезадаптивна поведінка молоді як соціально-психологічна проблема. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2014. Вип. 31. С. 168–171.
7. Ткачишина О. Р. Особливості соціально-психологічної адаптації особистості в умовах кризових ситуацій. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 32 (71). № 3. С. 93–98.
8. Гуртовенко Н. В. Сучасні умови формування різних форм девіантної поведінки у підлітковому віці. *Габітус*. 2024. Вип. 65. С. 49–54.

References:

1. Kikbaiev, D. S. (n.d.). Skhyl'nist' do deviantnoi povedinky yak peredumova sotsial'no-psykholohichnoi dezadaptatsii osobystosti [Tendency to deviant behavior as a precondition of socio-psychological maladaptation of personality]. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/392233062> [in Ukrainian].
2. Hrys, A. M., & Holubniuk, V. O. (n.d.). Psykholohichni chynnyky sotsial'noi dezadaptatsii pidlitkiv [Psychological factors of social maladaptation in adolescents]. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint> [in Ukrainian].
3. Orlenko, I. M. (2021). Determinanty sotsial'noi dezadaptatsii osobystosti v suchasnomu ukrains'komu suspilstvi [Determinants of social maladaptation of personality in contemporary Ukrainian society] [Doctoral dissertation abstract, Specialty 033 – Philosophy]. Odessa [in Ukrainian].
4. Andriichuk, S. V. (2014). Nastupnist' u profilaktytsi sotsial'noi dezadaptatsii starshykh doshkil'nykiv i molodshykh shkoliariv [Continuity in preventing social maladaptation of older preschoolers and younger schoolchildren] [Candidate dissertation abstract, Specialty 13.00.05 – Social pedagogy]. Kyiv [in Ukrainian].
5. Maksym, O. V. (2015). Problemy sotsial'no dezadaptovanoi povedinky v sotsial'nii ta psykholohichnii literaturi [Problems of socially maladaptive behavior in social and psychological literature]. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/9722/1/стаття2015.pdf> [in Ukrainian].
6. Smuk, O. T. (2014). Dezadaptivna povedinka molodi yak sotsial'no-psykholohichna problema [Maladaptive behavior of youth as a socio-psychological problem]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsional'noho universytetu. Seriya "Pedagogika. Sotsial'na robota"*, (31), 168–171 [in Ukrainian].
7. Tkachyshyna, O. R. (2021). Osoblyvosti sotsial'no-psykholohichnoi adaptatsii osobystosti v umovakh kryzovykh sytuatsii [Features of socio-psychological adaptation of personality in crisis situations]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsional'noho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Psykholohiia*, 32(71)(3), 93–98 [in Ukrainian].
8. Hurtovenko, N. V. (2024). Suchasni umovy formuvannia riznykh form deviantnoi povedinky u pidlitkovomu vitsi [Contemporary conditions of formation of various forms of deviant behavior in adolescence]. *Habitus*, (65), 49–54 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 15.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026